

Уладзімір КУЛІКОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук

ЗНАКІ НАЦІСКУ (АКУТ І ГРАВІС): КАПРЫЗ ЦІ НЕАБХОДНАСЦЬ?

УДК 811.161.3'612

Артыкул прысвечаны праблеме недастатковага разумення важнасці знакаў націску і іх належнаму выкарыстанню. Згадваецца правіла ўжывання акута і прыводзяцца аргументы для ўдасканалення прадпісання і замацавання яго ў даведніках. Сцвярджаецца, што аўтары і рэдактары рэдка выкарыстоўваюць гравіс, а для расстаноўкі націскаў у тэкстах абавіраюцца на свае веды і вопыт і не заўсёды прытрымліваюцца вызначаных прынцыпаў. Прапанована правіла ўжывання надлітарных знакаў націску.

Ключавыя словы: *акцэнталогія, акут, арфаграфія, графіка, гравіс, знак націску, правіла.*

The article is devoted to the problem of insufficient understanding of the significance of the signs of the onslaught and their proper use. The rule of use is mentioned and arguments are given to improve the existing prescription and secure it in the reference books. It is claimed that the authors and editors rarely use *gravis*, and for the placement of presses in the texts rely on their knowledge and experience and do not always adhere to certain principles. The draft rule of application of the signs is proposed.

Сучасная графічная сістэма беларускай літаратурнай мовы ўключае не толькі літары (вялікія і малыя), але і нялітарныя знакі: злучок (дэфіс), апостраф (’), знак асноўнага націску (акут), знак пабочнага націску (гравіс), кропка над літарай (і), дзве кропкі над літарай (ё), кратка над літарамі (й, ў), параграф (§), знакі прыпынку, лічбы, матэматычныя знакі, прабелы паміж словамі, падкрэсліванні, шрыфтавыя вылучэнні і інш.

Многія з іх, што лічацца асноўнымі, адлюстроўваюць адмысловую грамадскую дамоўленасць, зафіксаваную ў “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008): “Кропка над літарай *ё* абавязковая. Кропка над літарай *і* малой абавязковая. Над літарай *І* вялікай у друкаваных тэкстах кропка не ставіцца, а ў рукапісных тэкстах кропка абавязковая” [18, § 1, п. 4]; “Апостраф пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным: пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычную перад *е, ё, ю, я* і націскным *і: ад’езд, аб’ём, аб’ява, раз’юшыцца, аб’інець...*” [18, § 19, п. 4, 5].

Сфармуляваны ў “Правілах...” і патрабаванні правапісу, непасрэдна звязаныя з націскам у словах [2, с. 18], нават акрэслены інавацыйны выпадак уплыву арфаграфічнай змены на знікненне пабочнага націску ў цэлай групе лічэбнікаў, назоўнікаў і прыметнікаў з пачатковай часткай *ста-* (*статонны, статысячны, стаметрówka*). Аднак саміх правіл функцыянальнай значнасці і выкарыстання знакаў націску не прапанавана. У адрозненне ад дапаможніка па вывучэнні рускай арфаграфічнай сістэмы, дзе існуе асобны раздзел “Правила употребления небуквенных знаков” з асобным параграфам “Знак ударения” [17, с. 100–101].

Таму, думаецца, распрацоўку праекта правіл рэкамендацый для выкарыстання акута і гравіса можна лічыць актуальнай навуковай і практы-

ка-арыентаванай задачай беларускага мовазнаўства ХХІ ст., на што мы звярталі ўвагу ў ранейшых публікацыях [8–12]. Яе вырашэнне будзе спрыяць пераадоленню псіхалагічнага бар’еру паміж чытаннем і гаварэннем; правільнаму распазнаванню слоў, што дазволіць пазбавіцца цяжкасцей у агучванні беларускамоўных тэкстаў як праблемы культуры камунікацыі падчас вуснага выступлення і павысіць якасць выданняў разнажанравай і рознастылёвай літаратуры, якасць радыё- і тэлепраграм, аўдыякніг; будзе спрыяць стабілізацыі акцэнталагічных нормаў беларускай літаратурнай мовы, аптымізацыі рэпетыцыйнага працэсу тэатральных калектываў і адукацыйнага працэсу ў школах і ўстановах вышэйшай адукацыі, паколькі сёння пытанні націску – і праблемы правапісных. Параўн.: перадача на пісьме акання / якання: *аптовы – оптавы, сніданне – сняданне, шэсцьдзесят – шэсцьдзясят, Мозыр – Мазыр, Нёсвіж – Нясвіж, мізэрны – мізарны, стальма́х – стэ́льмах, адчэ́саны – адча́саны, апера́заны – апярэ́заны, адсё́дзець – адся́дзець; правапіс прыстаўных зычных: ара́ны – вораны, абро́ць – вобра́ць, адвё́дкі – водведкі; правапіс беглых галосных (адзе́р – адру́), напісання слоў разам і асобна (за́мужам – за му́жам) і інш.*

Мэта артыкула – распрацаваць праект правіла “Ужыванне акута (’) і гравіса (’)” для падрыхтоўкі поўнага тэксту правіл беларускага правапісу, адпаведнага сучаснаму стану беларускай мовы.

Рэкамендацыі адносна ўжывання знакаў націску ў беларускай мове ўпершыню найбольш поўна былі сфармуляваны ў 1961 г. у падручніку “Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы”. Там адзначалася, што націскны склад абазначаецца на пісьме асобным значком (акутам) у наступных выпадках:

1) у тэкстах спецыяльнага прызначэння (пры транскрыпцыі; у тэкстах для тых, хто вывучае беларускую мову і г. д.);

2) для адрознення амографаў (*падае – падае, палі – палі*), асабліва калі словы падаюцца без кантэксту або калі кантэкст мала выразны;

3) зрэдку ў словах іншамоўнага паходжан-
ня.

У звычайным тэксце націск у беларускай графіцы непасрэдна не абазначаецца. Пра месца націску ва ўсіх незнаёмых словах неабходна даведвацца ў арфаграфічных слоўніках ці спецыяльных дапаможніках [7, с. 103].

Але, як засведчыла практыка, нават гэтых агульных рэкамендацый не заўсёды прытрымліваюцца многія аўтары і рэдактары беларускіх выданняў. Для расстаноўкі націскаў у тэкстах яны абавязваюцца, як правіла, на веды і вопыт, набытыя за час працы.

Напрыклад, у энцыклапедыі для школьнікаў і студэнтаў “Беларуская мова” былі выяўлены чатыры істотныя заканамернасці пры абазначэнні націскных складоў [23], важныя для фармулявання правіла.

1. Знак націску (акут) паслядоўна выкарыстоўваецца:

– у загаловачных словах, напісаных вялікімі літарамі, якія маюць два і больш склады: АДМОЎЕ, АНТАНІМІЯ, АНАМАСТЫЧНЫЯ УНІВЕРСАЛІІ; у тым ліку і для абазначэння пабочнага націску ў тэрмінах, напісаных праз злучок: ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ СПОСАБ УТВАРЭННЯ;

– у транскрыпцыі [вада́], [в’асна́], [клáтка].

2. Знак націску (акут) паслядоўна не ставіцца:

– у аднаскладовых словах: ЛІК, ГУТАРКОВЫ СТЫЛЬ, СЛОВА-СКАЗ; [сат], [з’эт], [л’йэ], [пйэ];

– над літарай Ё, ё: ПАЎДНЁВА-ЗАХОДНІ ДЫЯЛЕКТ, сёлы, вёдры.

3. Знак пабочнага націску (гравіс) у складаных словах не выкарыстоўваецца: АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАЯ ЛЕКСІКА, СЛОВА-ЗЛУЧЭННЕ, свежапафарбаваны.

4. Унутры слоўнікавых артыкулаў аднастайных прынцыпаў абазначэння націску не выяўлена.

Націскныя галосныя абазначаны:

– у лексемах-прыкладах слоўнікавых артыкулаў, а) прысвечаных дыялектнай, жаргоннай, вузкаспецыяльнай лексіцы: *шытык, уздрó, рэбіцьмуць; б’уцік, дзесятóн, галімы; лэме́зень, лэ́мез, лэ́мент*; б) дзе трэба прадэманстраваць варыянтнасць нормы: *зая́чы і за́чы, наво́кал і навако́л*; в) дзе тэорыя нормы звязана з акцэнталогіяй або апавядаецца пра розныя тыпы амонімаў: *Шэ́спі́р! Сумле́нне ча́су, му́драсьць ве́ку!*

(Ю. Гаўрук); *раскíдаць – раскíдаць, выбраць – выбіра́ць, сталы – ста́лы*;

– унутры слоўнікавых артыкулаў для адрознення амографаў: “*прыкладна́я і літарату́рная*” [23, с. 29].

Націскныя галосныя не пазначаюцца:

– у словах-прыкладах да тэкстаў а) пра сінонімы, антонімы, кніжныя лексемы, агульнаўжывальную, агульнаўсходнеславянскую лексіку: *брудны – агідны, гідкі, бры́дкі; мелюс, петрус, басаць*; б) дзе згадваюцца тэрміны, якія не з’яўляюцца загатоўнымі: *трансаніміза́цыя, паўуста́ў, кітабы, эпен-тэ́за, варвары́змы або ксені́змы, інфі́кс*; “Паводле семантычнай класіфікацыі антонімаў вылучаюцца *квалітатывы, каардынатывы, кантратывы, камплементывы, канверсівы*” і інш.

Націскныя галосныя рэдка пазначаюцца ў тэкстах, дзе згадваюцца онімы: *Дры́са* (рака і горад), але: *Міранка* (рака і вёска), *хапай* – мянушка сабакі *Хапай*, *Ахвес* (“Бог”), *Пацыфі́да*, *Лемуры́я* і інш.

У іншых лексікаграфічных даведніках карціна прыкладна такая ж [9]. У выніку не ўсе важныя для асэнсавання зместу тэкстаў словы могуць быць прачытаны і ўспрыняты моўцамі правільна.

Прычынамі таго, што правілы-рэкамендацыі ўжывання знакаў націску (асноўнага і пабочнага) не ўдакладняліся больш за шэсцьдзясят гадоў, можна лічыць наступнае.

1. Ускосныя прыкметы слова, якія дазваляюць часткова вызначаць націскі, напр.: адметная рыса французскіх запазычанняў – націскныя галосныя ў апошнім складзе (*бардзюр, безэ, бліндаж, візаві, Дэбюсі* [15, с. 17, 268]); выключэнняў няшмат (*глі́сер, канáна, ма́рля, рэгла́мент* [15, с. 31]); наяўнасць літар, што часткова прадказваюць месца націску: літары *о, ё*, якія абазначаюць націскныя галосныя (*га́страномія, лопух, пропалі́с; рэ́жысёр, чацвёрты*); літара *э*, якая ўказвае на націскны гук у славянскай лексіцы (*па́дстрэ́лю*, але: *дэ́фіс, дэ́цыме́тр, і́стэ́рыя*); літары *е, я* (*бульбяны́, жыцця́ніс, крупяны́, Нясві́ж, цяжа́р, шэсцьдзя́сят*; але: *леге́нда, се́мантыка, яры́на* і некаторыя іншыя).

2. Шырока растыражаванае меркаванне, што падчас правільнага чытання сэнс слоў звычайна зразумелы з кантэксту; “словы і іх формы варта запамінаць разам з націскам... у неабходных выпадках звяртацца да слоўнікаў” [4, с. 14–15; 5, с. 46].

3. Паліграфічныя цяжкасці: набіраць тэксты з дыякрытычнымі знакамі было нятанна і марудна.

Сітуацыя ХХІ ст. іншая – больш складаная, а ў тэхналагічным плане больш мабільная. Яна характарызуецца:

– спецыфікай функцыянавання беларускай мовы ў сучасным грамадстве, дзе існуе дамінаванне двухмоўе, пры якім руская мова ў адрозненне ад беларускай з’яўляецца поліфункцыянальнай [13; 16];

– шпаркім папаўненнем лексічнай сістэмы за кошт іншамоўнай лексікі, словаўтваральных неалагізмаў, аказіяналізмаў, якія патрабуюць распрацоўкі аднастайных прынцыпаў напісання і вымаўлення;

– цікавасцю да лінгвакультуралогіі – навукі, дзе аб’ектам увагі становіцца традыцыйная культура беларусаў, пазіцыянаваная састарэлымі, дыялектнымі, прастамоўнымі словамі са сваёй акцэнталагічнай спецыфікай, невядомай іншы раз сучаснаму карыстальніку;

– развіццём інфармацыйна-камунікатыўных тэхналогій, якія значна спрашчаюць працэс падрыхтоўкі выданняў як на папяровых, так і на электронных носбітах;

– вялікай колькасцю акцэнталагічных варыянтаў (каля 1 %) у слоўніках, вусным маўленні і праблемамі графіка-арфаграфічнага афармлення розных лексічных адзінак [20; 21; 22, с. 382–383]: *дагледзе́ць – дагля́дзець, католі́кі перада́лі – каталі́кі перада́лі, на́двае – надво́е*;

– частымі адступленнямі ад вызначаных акцэнталагічных беларускіх нормаў у маўленні дыктараў, карэспандэнтаў, каментатараў радыё, тэлебачання пад уплывам рускай мовы [1, с. 450–451; 3]; у паэтычных тэкстах з прычыны: захавання дыялектна-фальклорнай акцэнтуюцыі – *дзе́ўчына, каранём караністае, лісточках – ручочках* (Н. Гілевіч); ідэйна-тэматычнай накіраванасці твора, дзе аўтар для характарыстыкі эпохі выкарыстоўвае форму, уласцівую мінуламу, але для сённяшняй моўнай сітуацыі яна лічыцца ўстарэлай – *Веру: перамога нас чакае, слаўныя мае таварышы* (П. Панчанка); імкнення захаваць рытм і рыфму вершаванага твора, што, на жаль, можа сведчыць і пра няведанне асноўных тэндэнцый развіцця акцэнталагічных нормаў беларускай мовы, і пра няўважлівае стаўленне да мовы: *Ру́кі перапля́ліся / Крыла́мі леба́дзей, / Там, у імглі́стых вы́сях, / Стоі́мся ад людзей* (М. Віняцкі).

Немалаважнае значэнне маюць праблемы лексікаграфічнага апісання слоў, дзе знакі націску выступаюць паказчыкамі сэнсу вызначвання, розных граматычных значэнняў, а таксама патрэбы ўдасканаліць (спрасціць) адукацыйны працэс, паколькі, як лічаць выкладчыкі-практыкі, бессістэмнае завучванне месца націску ў асобных словах – малапрадуктыўны шлях дасягнення маўленчай культуры [6, с. 32].

Такім чынам, прапануем праект правілаў.

ПРАВІЛЫ ўжывання НАДЛІТАРНЫХ ЗНАКАЎ НАЦІСКУ

Знакі націску (акут і гравіс) ставяцца ў беларускай пісьмовай мове зверху над літарамі, якія абазначаюць націскныя гукі. Гэтыя знакі могуць ужывацца паслядоўна, г. зн. ва ўсіх аднолькавых групам слоў тэксту, і выбарачна.

1. Знак націску выкарыстоўваецца заўсёды ў словах, якія складаюцца не менш як з двух складоў над літарамі *а, я, э, е, у, ю, ы, і*:

а) у энцыклапедычных і лінгвістычных даведніках для напісання загаловачнага слова з усімі граматычнымі формамі;

б) у кнігах для дзяцей малодшага ўзросту;

в) у вучэбных тэкстах, прызначаных для пачатковага ўзроўню вывучэння беларускай мовы як замежнай;

г) у навукова-практычных, даведачных, вучэбных выданнях, дзе прыводзяцца вузкаспецыяльныя, дыялектныя, кніжныя і іншыя групы слоў-прыкладаў;

д) для вылучэння семантычна важных слоў у фразе: *Вяртаю́цца радкі́, за слова́м слова́, / Вяртаю́цца радкі́, нібы́ замо́ва, / Адту́ль, з-за нава́льнічна́й пала́сы: / “Мілу́й мяне́, вачэ́й пяшчотных спё́ка, / Мілу́й у до́ждж, мілу́й у ма́ра-зы, / Мілу́й, ка́лі закі́не лё́с далё́ка!..”* (Полымя, 2012, № 6, с. 6–7); *Асмя́лелы́я, мы пера́сякалі́ ла́гчыны́, агляда́лі ўзго́ркі, а з і́х – даро́гу: як ві́даць я́на, ці́ не за́сланне́ зба́жына́ мато́раў і ко́лаў ма́шын. Што́ ё́й, то́й дзі́кай імперска́й сі́ле, Хаджы́ Мура́т? Пасту́паў і пасту́піў. І на́ табе... Архі́тэ́ктурa не ма́я* (Ф. Янкоўскі).

2. Выбарачна знак націску выкарыстоўваецца ў практычным беларускім пісьме над любой літарай слова, акрамя *о, ё*, з мэтай правільнага распазнавання слова пры чытанні або дзеля ўнікнення двухсэнсоўнасці тэксту:

а) для размежавання амографаў: *ра́іцца і раі́цца, пасту́шкі і пастушкі́; Як ра́дасна́ дасці́пніку, / Ка́лі ду́шы ця́пло / У ду́шы, не́насы́тны́я / На со́нца, па́цякло, / У ду́шы, не́нае́жны́я / На во́лю, на па́лёт, / У ду́шы безб́ярэ́жны́я, / Дзе расќрышы́ўся лё́д! (Полымя, 2012, № 4, с. 68); У го́рле ча́лаве́ка не́шта бу́льката́ла, і пры́ кож-ным вы́буху ё́н капа́ў тва́рам зямлю́* (І. Навуменка);

б) для ўказання нарматыўнага націска на склада ў словах, якія маюць нелітаратурныя рускамоўныя ці іншыя дублеты: *зайці́, тра́ктары́; далéй* (прыслоўе); *дала́, налі́ла, узя́ла; спа́ла, бра́ла; Звону́ баі́цця́?* (Ф. Янкоўскі);

в) для ўказання націска на склада ў малазнаёмай запазычанай і адметнай беларускай лексіцы: *Ця́бе да́ўно / У́ гара́чых сна́х маі́х ня́ма, / Бо мы́ блу́каем па́ сусве́це, / Як прыві́ды* (Полымя, 2012, № 2, с. 66) – літаратурнай нормай з’яўля-

еца націск на першым складзе (*прывід*); *Можа, ліне залівець, / Або пастайць пагода* (Полымя, 2012, № 8, с. 15); *Гэтае слова – майца* – я помню яшчэ з дзяцінства (В. Рагойша); *Збіралася на маіх вачах грамада-талака і ў нас, на бацькавым селішчы* (Ф. Янкоўскі);

г) для папярэджання няправільнага націску ва ўласных імёнах пры першым упамінанні іх у тэксце: *шляхціч Завальня, Юлій Таўбін, Віктар Ярац; Гутэнбэрг, Бялі, Шлісельбурґ*.

Сёння востра стаіць праблема зберажэння традыцый, захавання нацыянальнай ідэнтычнасці. Націск як ніякі іншы элемент – традыцыя, якую немагчыма патлумачыць, тое, што засталася ў спадчыну. Безумоўна, як і сама мова, ён можа змяняцца. Аднак калі гэта адбываецца беспадстаўна, то можа сведчыць пра знікненне традыцый, знікненне адметнасцей нацыянальнай мовы. Таму захаванне акцэнталагічных нормаў – паказчык не толькі культуры мовы таго ці іншага майстра слова, але і “агульнай культуры чалавека” [19].

Асноўнае прызначэнне выбарачнага знака націску як простага і эфектыўнага метаду – забяспечыць правільнае разуменне слова падчас чытання. Поўны арфаграфічны даведнік беларускай мовы павінен змяшчаць указанні для выкарыстання знака націску ў спецыяльных тэкстах і выбарачным выкарыстанні надлітарнага знака ў тэкстах, разлічаных на масавага чытача. Гэта неабходнасць.

Калі мы ўзаконім у правілах, адрасава-ных кожнаму, знак націску, то зможам узяць на больш высокі ўзровень культуру чытання і распазнавання беларускамоўнага тэксту; аблегчыць дзецям і дарослым разуменне твораў нацыянальнай літаратуры; дапамагчы тым, хто імкнецца вывучыць мову, засвоіць асноўныя яе нормы (лексічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя), неабходныя для ажыццяўлення зносін у грамадстве; пераадолець псіхалагічны бар’ер паміж чытаннем і гаварэннем; павысіць культуру рэдакцыйна-выдавецкай падрыхтоўкі беларускамоўных кніг.

Што датычыцца выкарыстання гэтых правіл у школьным навучанні, то прывядзем слушную, на наш погляд, цытату рускіх даследчыкаў, якія адзначалі, што ўжыванне або неўжыванне знака націску “не вызначае пісьменнасці таго, хто піша, хоць яму не забараняецца яго выкарыстоўваць, калі ён лічыць, што гэтым будзе палегчана ўспрыманне яго тэксту. Метадыстам і настаўнікам трэба вырашыць, якое месца павінна заняць у школьным выкладанні навучанне ўменню выкарыстоўваць надлітарны знак” [14, с. 24].

Правер сябе

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

№ 1. У беларускай мове націск дынамічны (сілавы) і колькасны (больш працяглы). На якія яшчэ важныя характарыстыкі націску ўказваюць словы-прыклады левага слупка? Запішыце гэтыя характарыстыкі ў пустыя клеткі.

1) бэлы – бэлага – белаваіты – бялееца – бялюсенькі; зэлень – зеляніна; грывіць – грывінуць; твора – твораі – твораі; хата – хатні – хатнічак – хатаі – хаты	
2) па лёсе, зайшоў бы, хай жыве, да верху, не прыйшоў, за рукі, на нагу	
3) прызнаюся – прызнаюся, пара – пара, прыклад – прыклад, густы – густы, ступа – ступа	
4) мовазнаўства, калерамузычны, матавелагонкі, антымастацтва, пылаводанепранікальны	

№ 2. Пазначце націскныя склады і патлумачце значэнне слоў. Устанавіце лішнія слова.

Узор: *кудахтаць* – пра курэй: ствараць гукі, падобныя на *куд-кудах*.

Курлыкаць – ...; *дзылінкаць* – ...; *квахтаць* (*квактаць*) – ...; *кукаваць* – ...; *журчаць* – ...; *галасіць* – ...; *кугікаць* – ...; *калькаваць* – ...; *клекатаць* – ...; *курняўкаць* – ...; *каркаць* – ...

№ 3. Пазначце націскныя склады ў выдзеленых словах. Праверце.

1. У грамадстве змяя прывыкла дабівацца ўсеагульнай *ухвалы* і захаплення. 2. У рэцэптах беларускай кухні вы знойдзеце мноства страў з бульбай, якія абавязкова дапамогуць парадаваць блізкіх і здзівіць гасцей: *бульбяныя пызы, капытка* беларуская, *калдуны*. 3. Асвятчонай вадой апырсквалі *пчальнікі, вуллі, труну* – перад тым, як пакласці ў яе нябожчыка. 4. *Ганачныя маснічыны* былі гнілыя і “ёрзалі” пад нагамі. 5. Малога так укармілі, ён што *удаўжкі*, што *ушыркі* аднолькавы.

Спіс літаратуры даступны па QR-кодзе.

№ 4. Пастаўце націскі і растлумачце значэнне ўстарэлых слоў.

Грыдніца – ...; *гута* – ...; *дартуар* – ...; *дзясніца* – ...; *епанча* – ...; *забрала* – ...; *засценак* – ...; *інсургент* – ...; *кабат* – ...; *кавярзні* – ...

№ 5. Запішыце вылучаныя словы ў пачатковай форме. Пастаўце націскі.

Іскрысты снег на сонцы слепіць вочы, Рыпіць пад палазамі і ступой, Блакітам адлівае сярод ночы. Мільгаюць зоры, ціша і спакой.

С. Грахоўскі.

Прыстань у спешцы тут, на плошчы Коласа, Не мерай колькасць позіркам здаля.

Вядзе з табой гамонку напавуголаса У тлуме веку родная зямля.

М. Мятліцкі.

№ 6. Утварыце і запішыце памяншальна-ласкавыя формы прыметнікаў. Абазначце адпаведным знакам націскныя склады. Сфармулюйце правіла, якое рэгламентуе пастаўку правільнага націску ў такіх формах.

Востры, пусты, зялёны, руды, сухі, каханы, малы, добры, худы, ціхі.

№ 7. Запішыце ў транскрыпцыі, як трэба вымаўляць прапанаваныя словы.

Без хлеба – [...]; *чатырнаццаць* – [...]; *не сеялі* – [...]; *не малы* – [...]; *за душу* – [...]; *абстрыглі вусы* – [...]; *новыя вуллі* – [...].

№ 8. Што трэба памятаць пра націск пры складненні займеннікаў *сам* і *самы*? Запішыце.

ДАВЕДКІ

№ 1.

1) бэлы – бэлага – белаваіты – бялееца – бялюсенькі; зэлень – зеляніна; грывіць – грывінуць; твора – твораі – твораі; хата – хатні – хатнічак – хатаі – хаты	свабодны, рознамясцовы (прыпадае на розныя склады); рухомы і нерухомы
2) па лёсе, зайшоў бы, хай жыве, да верху, не прыйшоў, за рукі, на нагу	націск маюць толькі самастойныя словы, службовыя словы прымыкаюць у якасці ненаціскных складоў да самастойных слоў, утвараючы разам з ім адно фанетычнае слова (праклітыкі ці энклітыкі)
3) прызнаюся – прызнаюся, пара – пара, прыклад – прыклад, густы – густы, ступа – ступа	слоўны націск – дадатковы сродак фанетычнага адрознення слоў ці словаформаў
4) мовазнаўства, калерамузычны, матавелагонкі, антымастацтва, пылаводанепранікальны	у складаных ці нескладаных шматскладовых словах (словы са складанай рытмічнай структурай) можа ўзнікаць пабочны націск

№ 2. *Курлыкаць* – пра жураўлёў: ствараць гукі, падобныя на *курлы*; *дзылінкаць* – ствараць чым-н. металічным звонкі гук; *квахтаць* (*квак-*

таць) – пра курэй і самак некаторых птушак: ствараць кароткія, адрывістыя гукі; *кукаваць* – пра зяблю: ствараць гукі, падобныя на *ку-ку*; *журчаць* – пра ваду: пераліваючыся, ствараць аднастайныя булькатлівыя гукі; *галасіць* – ствараць гукі, падобныя на *галашэнне*; *кугікаць* – ствараць гукі, падобныя на *ку-гі*; *калькаваць* – стварыць (ствараць) слова або выраз па ўзоры іншамоўнага слова або выразу; *клекатаць* – ствараць клёкат, крычаць падобна да некаторых птушак; *курняўкаць* – ствараць гукі, падобныя на *курняў* (пра катой), *курняўкаць* па-кацінаму; *каркаць* – ствараць гукі, падобныя на *кар-кар*.

Лішнія слова – *калькаваць*.

№ 3. *Ухваля*; *бульбяныя пызы, капытка, калдуны*; *пчальнікі, вуллі, труну*; *ганачныя маснічыны*; *удаўжкі, ушыркі*.

№ 4. *Грыдніца* – памяшканне пры княжацкім двары ў Старажытнай Русі, дзе жыла грыдзь (маладая княжая дружина) або прымалі гасцей. *Гута* – шклозавод. *Дартуар* – агульная спальня для вучняў у навучальнай установе закрытага тыпу. *Дзясніца* – правая рука. *Епанча* – доўгі і шырокі плашч. *Забрала* – частка шлема, якой прыкрываецца твар, каб засцерагчы ад удару. *Засценак* – невялікае паселішча, хутар. *Інсургент* – паўстанец. *Кабат* – жаночая цёплая камізэлька; безрукаўка. *Кавярзні* – лыкавыя лапці.

№ 5. *Палаз* – адна з дзвюх ніжніх частак саней у выглядзе загнутай спераду драўлянай паласы (або металічнай пласціны). *Ступа* – тэмп руху пры хадзьбе, яздзе на кані; крок. *Прыстаць* – спыніцца на некаторы час; прыпыніцца.

№ 6. *Востранькі, пусценькі, зялёненькі, рудзенькі, сухенькі, каханенькі, маленькі, добранькі, худзенькі, ціхенькі*.

Правіла. Трэба зважаць на націск у прыметніку, ад якога памяншальная форма ўтвораная. Калі ў прыметніку націскны канчатак, то ў вытворнай памяншальнай форме націск будзе на суфіксальным галосным: *дарагі* – *даражэнькі*, *залаты* – *залацэнькі*, *малы* – *маленькі*. Калі ж у прыметніка націск на галосным аснове, тамсама ён застаецца і ў вытворнай форме: *востры* – *востранькі*, *добры* – *добранькі*, *каханы* – *каханенькі*, *ціхі* – *ціхенькі*.

№ 7. *Без хлеба* – [б’ас-хл’эба]; *чатырнаццаць* – [чатырнаццац’]; *не сеялі* – [н’а-с’эйал’і]; *не малы* – [н’э-малы], *за душу* – [за-душ’], *абстрыглі вусы* – [апстрыглі’ в’усы]; *новыя вуллі* – [новыя вул’лі].

№ 8. У займенніку *сам* ва ўскосных склонах націск прыпадае на першы галосны канчатак: *самога* (-о́му, -і́м, -у́ю, -і́х), а ў займенніку *самы* – на аснову: *самага* (-а́му, -ы́м, -а́й, -ы́м).